ТУРЛАЦИ – В БАЛКАНА И ПОЛЕТО

Анюта П. Каменова-Борин

В „Упътване за събиране на географически, исторически и археологически материали“ Константин Иречек напътства изследователите „и с особено внимание трябва да се забелязват местните названия, които се употребяват за жителите … романци … торлаци“ при всяко едно име трябва да се определя разпространението и границите му, също и тълкованията на значението му… (Иречек)[1]

Турлаците, торлаците е старо местно население, което се заключава в Северозападна България между гара Орешец, Берковско, Чипровско, Белоградчишко. В административно отношение това са селища в дн. област Видин и Монтана. Турлаци живеят и от другата страна на Балкана – в Североизточна и Източна Сърбия. Все още няма единно мнение по въпроса за произхода на турлаците. Ние приемаме мнението на нашите стари изследвачи – Гаврил Кацаров, Ив. Бассанович, Иван Коев, че това население тук е наследило тракийското мизи и трибали, населявало тия земи преди това. (Иречек 1883: 70, 143)[2] Говорът на турлаците спада към западнобългарските преходи говори на „у“, без че, л, ф, ъ и с определителен член то, ът, ят.

Предмет на настоящето съобщение е организираната планова международна етнографска експедиция на Исторически музей Чипровци с участието на Анюта П. Каменова-Борин, Милена Димитрова и Деян Кръстич – етнолог в Зайчарския музей, Република Сърбия.

Целта на нашето проучване бе да уточним къде живеят днес турлаци, какви са, как се самоопределят сами и да установим има ли различия и общи черти между турлаците тук и тези в Сърбия.

Експедицията се проведе през м. юли 2009 г. Посетени са 23 селища в област Монтана в шест общини: Чипровци (гр.

Чипровци, с. Мартиново, с Железна, с. Равна, с. Бели мел, с. Горна Ковачица, с. Горна Лука, с. Митровци, с. Челюстница, с. Превала); Георги Дамяново (с. Копиловци, с. Главановци, с. Говежда, с. Дълги дел, с. Дива Слатина, с. Меляне); община Монтана (гр. Монтана); община Лом (гр. Лом); община Брусарци (гр. Брусарци); община Берковица (с. Котеновци, с. Гаганица, с. Черешовица, с. Ягодово, гр. Берковица).

Разпитани са над 50 информатори на възраст между 39 и 88 години. Използван е анкетния метод, интервю и беседа за работа с информатори.

Посетените селища можем да определим така: селища, които са планински, турлашки и селища с преселници турлаци в равнината. Всички те се самоопределят и определят от другите като турлаци, торлаци.

В хода на проучването установихме следното:

1. Турлаците са планинско, балканджийско население, което живее от двете страни на Балкана, в Северозападна България и Република Сърбия. Това е един и същ народ от българи, които са разделени след решенията на Берлинския конгрес. Те се определят като етнографска група, заемаща западния дял на Стара планина до с. Салаш, Видинско откъм българска страна. Имат ясно запазено съзнание, че населението оттам границата в днешна Сърбия, Пиротско и на юг от него е българско и са турлаци.

2. Населените места, които посочиха информаторите съвпадат с местата, където е регистрирано турлашко население в миналото и днес от изследвачите. Посочват се селища в община Чипровци: Чипровци, Железна, Мартиново, Митровци, Горна Лука, Превала, а Бели мел е със смесено население. Селата от общината Горна Ковачица, Равна и Челюстница се определят от самите тях като нетурлашко население, докато за другите, те са също такива.

В община Георги Дамяново – с. Говежда, Дълги дел и Дива Слатина, Главановци, Копиловци, Еловица се смятат за турлаци, в с. Меляне се колебаят, както и в селата Гаврил Геново и Георги Дамяново. За община Берковица селата Котеновци,

Черешовица и гр. Берковица (отчасти) са турлашки, а в с. Гаганица, с. Костенци – не се смятат за такива. В същото време информаторите посочват за турлаци селища като с. Чупрене, с. Стакевци, с. Салаш, с. Горни Лом, с. Долни Лом, с. Средогрив в Белоградчишко.

Турлаци преселници има в гр. Лом в Щърбанова махала и Турлашка махала, в община Брусарци, (с. Киселево), селата Бързия и Ягодово в община Берковица са дошли от Годеч и селата в днешна Сърбия, оттатък Балкана и се наричат турлаци.

3. Турлаците се отъждествяват с планинци, балканджии и загорци. За хората от полето турлаците са загорци, а те сами се определят и като такива, а турлаците като отидат в полето за тях това е „загорие". Названието „загорие" е съществувало вече в XV – XVI в. и с него се отъждествява част от населението на Ломски окръг в края на XIX в. (Бассанович 1889; Кацаров 1920; Коев:)[3] Според Бассанович в края на XIX в. старите хора в Ломско наричали придунавското поле „пусто загорие" (пусто – малочислено – б.м.).

Но в същото време за Балкана те уточняват, че това е този Балкан в Северозапада, а не Средна или Източна България. Осведомени са, че има название турлаци в Ямбол, Котленско, Сливенско, но за тях това няма нищо общо с тях. (Н.а. ИМ Чипровци, п. 1-23)[4]

4. Общото название е турлаци, торлаци, мястото е турлашко, торлашко, торлачко, Турлакия, Турлакония. Хората от тая етнографска група се наричат: торлак, турлак, торлакиня, турлакиня. (Н.а.ИМ Чипровци, п. 1-23)[5]

Турлаците помежду си не си казват, че са такива. От деца „от баба и дядо" чуват тая дума, а в същото време като напускат родното си място, я чуват от хора от други места, които ги определят като такива.

Селата в този край в Предбалкана като с. Гаганица, с. Костенци, с. Бели мел се смятат за граница между турлаци и друго население, което има еднакви обичаи, облекло с турлаците, но не се определя като такова. А за всички гр. Монтана е

разделът между полето, равнината и Балкана и турлаците. В с. Живовци, което било първото след гр. Монтана към планината имало ул. „Турлашка“, защото това бил пътят към това население там.

Турлаците се приемат като една етнографска група с обща съдба, имат произход на старо местно население с общ език, но различен помежду отделните турлашки села. В с. Копиловци казват: „Ми смо чистокръвни турлаци“. Всяко турлашко село си има свой говор.

5. Защо се наричат турлаци, те обясняват с това, че са хора, които са живели по границата (mourея – дако–миз. – кула. Всички турлашки села са част от Северозападната крепостна отбранителна тракийска система, ползвана и от римляните) в минали времена, охранявали са границата и са строели и къщи, в които са живеели „турли“ (Коев 1980: 7).[6] Или, че думата „торло“ или „турло“ е имало място, където се залежават овце и говеда след първата нощ и се счита, че това е техен дом, който е ограждан или не с плет.

„Търляк“ е също такова място, оградено с камъни и дърва и тия хора живеели там са турлаци; или пък като слизат с овцете по изсъхналия път от Балкана се вдига пепел „турло“ и оттам – названието турлаци.

6. Тъй като в самия изговор на думата турлак или торлак се чувства едно тутуничене, не може да се разбере добре дали е **о** и **у** и излиза нещо средно. Едни информатори казват с **о**, а други с **у** и няма уеднаквено произношение; с. Дълги дел е определено с **у** както и в с. Копиловци и гр. Чипровци – турлаци, а в други села – торлаци.

Турлаците според информаторите се отличават по говор, манталитет, облекло (белодрешковско за мъже, сукманено и двупрестилчено (завеска) за жените), по физически тип. Бассанович отбелязва, че жените са наследили, чрез тъмнорусите и коси и сини очи.

Жителите смятат, че говорът им е специфичен, с малки различия в някои селища. Тези, които не се идентифицират като турлаци казват, че говорят по градски, а за турлаците каз-

ват, че „говорят по иначе“, а разликата между отделните села в говора е „говорят друго от нас“ (Н.а. ИМ Чипровци, п. 1–23).[7]

За турлаците отсам Балкана те са турлаци, а оттам, в дн. Сърбия, са баш турлаци т.е. колкото се по-високо и далеко в планината толкова са по-баш – повече турлаци.

7. Какъв човек е турлакът? На този въпрос информаторите се оживяват и категорично заявяват: гостоприемен, по работлив, здрави, смели, буйни по нрав, хитри, будни по ум. Турлака пие вино, яде люти чушки, беден е, но богат по душа, доверчив, горд. Те са изконна част от българите, с традиции, пазени от години, умеят да се веселят; разговорливи са и в същото време са стеснителни, пестеливи, честни, с чувство за хумор и находчиви („каде кум прасе и ти (носи – б.м.) вречу“), добродушни, сурови хора, които живеят в Балкана, стойностни хора.

Чипровчани и за чипровчани като турлаци мнението е, че са по-други, по-образовани от другите. Свързват го с историята на Чипровци през вековете и особено XVI–XVII в. и чипровските дейци – Петър Богдан, Петър Парчевич, Пеячевич и др. хора, запознати с православието и католицизма, хора с развити занаяти и школи. Някои знаят за определенията див, прост, неук човек – от речниците, но това не ги впечатлява много, тъй като знаят, че не са такива, а точно обратното.

Стар израз, останал от миналото е „Юнаци смо, турлаци смо“. Днес това мнение се поддържа. Едни го свързват, че турлаците са юнаци от Чипровското въстание 1688 г., други – че живеят в Балкана, в планината. Те са юнаци, защото имат по-дълбока връзка с планината и по-силно чувство на привързаност към род и родина, силни, издържливи, борци за свобода. Всички обаче са на мнение, че турлак значи юнак. В Чипровци се казва, че има стара приказка, която свързва юнаци с турлаци, които бранят граничните райони от нашественика. Това определение се свързва и с физическия облик на турлака – едър, добре сложен, здрав, тъмен и със сини очи, силен и буен.

8. Турлаците имат самочувствие, че са такива, защото са местно население със стари корени. Те не се обиждат, кога-

то им казват турлаци. Казват: „Я съм турлак и се радвам, че съм такъв и се гордеем или „като ми кажу турлак гордеем се, що това си ми е родното место, не е обидно, турлаци смо, е, а некой може и да се обижда“ (Н.а. ИМ Чипровци п. 1–23)[8] В училище през 50-те години на XX в. в гимназията в с. Бели мел директорът Михаил Петков обиждал турлашките деца, унижавал ги пред всички пред строя и, за да покаже колко са неуки, ги карал да казват – лев крак – сено, десен – слама (Н.а. ИМ Чипровци п. 1–23).[9]

Всеобщо е мнението, че в равнината, полето, където са ходели да работят с думите „турлак“ са искали да ги обидят: „мани го, тоя турлак, или тия турлаци“. Информаторка, дошла от Севлиево в с. Дълги дел до такава степен се е приобщила към това население, че казва: „Аз съм горда, че съм турлакиня“. В Чипровци обаче „историчността“ надделява и тук повече се гордеят някои, че са чипровчани, а после, че са турлаци. Не се обиждат, когато съобщавайки откъде са хората в Монтана, Сърбия, Враца, Варна и другите места в България или казват: „а, а, вие сте от турлашко, турлаци сте“. Турлаците казват за себе си „като съм турлак да не съм ахмак и да едем зреле краставице“. (Н. а. ИМ Чипровци п. 1–23)[10]

9. Съотношението турлаци, планина, Балкан, загорие срещу равнина, поле, полянци е важна част от живота и народопсихологията на турлаците. Те намират огромна разлика между тях и хората в полето. Вече споменахме, че границата, междата (диал.) – равнина е гр. Монтана и селата Черешовица, Гаганица за Берковско. За турлаците полето, равнината „е у загорие“ а населението – поянци и польянци, загорци като географско понятие.

Турлаци и поянци имат различен поминък – животновъдство и слабо земеделие при турлаците и силно развито земеделие и животновъдство при поянците. В Балкана земята е неплодородна и камениста, в полето – плодородна и равнинна.

Контактите между тия два типа население се губят далеко напред. Отношенията между тях са установени по два начина: първо, когато турлаците отиват да работят на тези

хора в полето по прибиране на реколтата и второ, когато осъществяват икономически обмен помежду си. Отдолу се кара жито, а турлаците карат картофи, дървен материал, плодове (ябълки).

Мнението на турлаците за полето е крайно негативно и днес, и в миналото. Тяхното самочувствие се накърнява от факта, че поянците ги смятат за по-бедни, по-глупави и по-ниско стоящи от тях поради факта, че имат повече обработваема земя и турлаците им били работници.

Абсолютно всички информатори от полето и Балкана употребяват открай време израза: „Балкана ражда хора – полето тикви". Има и вариант „Балкана ражда хайдути, юнаци, полето – тикви". Този израз е нарицателен. Той се употребява от полянци и от турлаци. Тези хора от полето обаче не се обиждат и го приемат като действителност по отношение на манталитета на поляците и турлаците, последните имат крайно лошо мнение за първите. Докато те са гостоприемни, другите въобще не са. Ходейки по работа при тях, те ги намират студени, стиснати. Хранели ги с тикви, печени чушки, качамак (мамалига), риба чорба. Вечер, ако „спържи нещо чорбаджийката от полето" е събитие. В полето казват „турлаци, тия турлаци". Голямо впечатление прави, когато жена от полето се ожени в Турлашко.

Когато информаторка от с. Комощица, Ломско се омъжила в с. Челюстница – Чипровско, близките ѝ били толкова учудени от тоя факт: „Да дойде човек у полето може, ама поянка да иде у турлашко не може" (а в с. Челюстница не се самоопределят като турлаци), а за другите те са такива. (Н.а. ИМ Чипровци п. 1–23)[11] Турлаците смятат, че кой човек дойде у селото им, веднага ще се поинтересуват откъде е, защо е дошъл и има ли проблем. Отстъпват му най-хубавата стая, нахранват го, а това долу у равнината не може да се случи според турлаците. Намират различие в начина на живот – турлаците живеят в сбити по вид села, без огради в миналото и без да се заключват, а в полето – имат имот, големи дворове и като преграда за общуване – високи огради. Плодородните

земи в полето и отглеждането на жито, което е хлябът за българите, кара хората в полето да смятат, че стоят „по-горе“ от турлаците.

Като типаж турлаците смятат, че жените им превъзхождат тия от полето: те са по-хубави, по-слаби, по-красиви, по-либерални и умеят с такт да се разбират с мъжете си.

Това, което прави впечатление на полянцúте, че в Турлашко хората се отнасят с животните като с деца и ги обичат, докато в полето не е така.

Тези, които са отишли да живеят при турлаците, също смятат своите от полето за по-студени, по-необщителни, по-неприветливи, а турлаците смятат, че полянците мислят, че те са дошли „натрапнишки“ в полето, което до някъде не е истина, тъй като турлаците отиват там да работят. „Поянец те дом не посреща, спимо нáвън, нá двор“. (Н.а. ИМ Чипровци п. 1–23).[12]

Освен това, турлаците намират разлика между тях и хората в равнината, както в говора, така в традиционното народно облекло и в песенния фолклор.

Езика, на който говорят, турлаците сами го определят като специфичен, „по иначе“ от другите области в страната, а и намират разлика и в самите турлашки села. Те казват, че имат особен говор, „Пестим енергия, прехапваме, общи думи имаме със сръбския“ (език – б.м.). Те намират, че в полето говорят по-меко от тях. Между самите турлашки села се забелязват различия: в гр. Чипровци, с. Копиловци, с. Дълги дел са турлаци, в други села – торлаци; в с. Превала – гълчат; в Чипровци – орáтат; в Чупрене – врéват; в Чипровци казват: „мачка руча поганъц“, в с. Превала – „мачка руча миш“; в с. Средогрив казват опанци, в Превала, Чипровци, Дълги дел, Дива Слатина – опънци; в Превала – чувал; в Горна Лука, Чипровци, Железна, Мартиново – вреча; в с. Превала – разбой, с. Горна Лука – стан, а в с. Горни Лом – онор; шошляк е в Горна Лука, парлак в Превала, в Чипровци – шошляк, тараба; в с. Мартиново, с. Превала е „ кʻвечеру“; в Митровци – кʻночи; в с. Превала – кюмбе; в с. Копиловци, с. Главановци – кубе; в

Чипровци и Мартиново – фурня. В Чипровци казват на люлея се – юям се, в Железна – крайльювам се, а разстоянието между двете селища е само 3 км.

Селата от Чипровско и Лопушанско (дн. общ. Георги Дамяново), които не се смятат турлашки, не казват очем, нечем, немой, будем, а съответно: искам – сакам; нещем, недей, че бъдем и т.н. В с. Равна (общ. Чипровци), което е също турлашко селце с преселници от 1688 г. от с. Клисура (под с. Железна) смятат, че говорът им е по-градски, защото в Чипровци казват клинци, а те пирон; кисер, а те тесла и т.н.

Турлаците трудно се „преправят". Тях винаги ги познават, където и да са, по говора им. Днес те говорят и литературно, и турлашки. Има обаче такива, които въобще не си сменят говора, защото смятат, че това си им е езикът, на който дедите им са родени.

10. Интересно беше да се изясни въпроса дали в Сърбия има турлаци и къде са им населенията. Всички разпитани отговарят утвърдително, че оттам Балкана т.е. днешна Сърбия живеят турлаци: Западните покрайнини, Пирот, Зайчар, Княжевац. Назовават селища, с които години наред общуват – с. Бърля, Сенокос, Велика ръжана, Пуста Еловица, Докинци, Гостуша, Велика Луканя и др. Освен че ги смятат за турлашко население, намират, „че сме измешани" и че оттам Балкана са баш турлаците. В същото време обаче те наблягат, че Североизточна Сърбия по-точно посочените селища са български и с още по-голяма убедителност казват, че са от Омуртагово време (814–831) и границата изкуствено ги е разделила. Когато се правеше преди години събор на Каца камък задължително хора от с. Копиловци, с. Дълги дел, с. Дива Слатина и др. се качват да се срещат със свои роднини „реват и се прегръщат", а през другото време си гостуват. До 1948 г. тук хората са общували много често, търгували са, женели са се помежду си и техните контакти са били силни. Турлаците от нашия Балкан чувстват онези оттам братя, а оттам Балкана казват: „И ми смо бугаре". Тези турлаци, които идвали като ратаи или се омъжвали в турлашките села, им казвали торла-

ци, торлачка, турлакиня. Освен общ корен, те намирали общо с говора, обичайно-празничната система, традиционното народно облекло, поминък – животновъдство, занаяти (килими и грънчарство). Знаят, че оттам Балкана и оттук се пее двуглас и песните им са сходни. Това, че са били едно цяло, се пее в песента от Чипровци за млади влюбени „че идемо у Пирот там имам чичо кръчмар, там имам вуйчо владика, тамо че ни венчу". Турлаците „от двете стране смо турлаци, от двете стра́нье имат общи неща" (Н.а. ИМ Чипровци п. 1–23).[13]

11. Що се отнася до общи черти с други етнографски групи като шопи и власи, турлаците категорично се различават от тях, като намират нещо общо в езика с шопите и облеклото, но пък песенния им фолклор го смятат за различен от турлашкия. За шопите казват „дървен шоп" и смятат, че са много упорити и дървени глави, а власите са мокри и че се „давят на края на Дунава". Турлаците не са лишени от чувство за хумор и осмиват сами себе си.

Според Горнолучани – превалчани са „албанци", т.е. лоши; митровчани, известни с кожарството си и банките през 30 – те г. на XX в., имат самочувствието „Ми смо с гьонът и парете" и „една митровска жѐна има кесию паре повече от беломелски муж."А когато след 1944 г. загубват камионите „Рено", които имали, казват „узеше ни реното, узеше ни животът". В с. Горна Лука казват на митровчани, че „су касапье", не си продават животните, колят и ядат, а горнолучани за тях са „горнолушки шилета", заради това, че си продават стоката. В с. Главановци викат на копиловчани „Китай", защото са много на брой, а те на тях „Малкият Париж", защото жените им се издокарвали много. Срещат се изрази като „крее се ко главановка" (смее се – б.м.) или „вее се ко еловишка гуня". Чипровските ергени викат на мартиновските „мартиновске компире" и др. (ходи без посока – б.м.).

От всичко казано до тук можем да направим извода, че в Северозападна България, в обл. Монтана и Видин, в общините Берковица, Чипровци, Георги Дамяново, Белоградчишко до с. Салаш в западния дял на Стара планина, както и от другата

страна в днешна Сърбия живее старо, местно население със стари традиции и самочувствие и определена идентичност. Те имат общ говор, с малки различия между тях но и с еднакво облекло, фолклор и мислене. Днес тази общност продължава да живее и да помни своите дълбоки корени.

Бележки

[1] Иречек 1883; К. Иречек: Упътване за събиране на етнографически материали 1883.

[2] Иречек 1883: К.Иречек. пер.сп. IV, 1883.

[3] Бассанович 1889: Им. Бассанович, Ломский окръг, 1889; Кацаров 1920; Коев.

[4] Н.а. ИМ Чипровци, п. 1–23.

[5] Пак там.

[6] Коев 1980: Ив. Коев. Сп. Отечество, 1980; кн. 7.

[7] Н.а. ИМ Чипровци, п. 1–23.

[8] Пак там.

[9] Пак там.

[10] Пак там.

[11] Пак там.

[12] Пак там.

[13] Пак там.

Информатори:

Аврам Аврамов – р. 1967 г., Замфир.
Албена Иванова – р. 1969 г., Чипровци.
Анка Ил. Кръстева – р. 1929 г., Черешовица.
Асенчо Борисов Илиев – р. 1939 г., Железна.
Богдан Крумов – р. 1949 г., Копиловци.
Галитона Георгиева – р. 1924 г., Дълги дел.
Георги Георгиев – р. 1946 г., Дива Слатина.
Георги Маринов Петров – р., 1949 г. Костенци.
Димитрина Борисова – р. 1963 г., Дълги дел.
Димитър Иванов – р. 1950 г., Бели мел.
Иван Йорданов – р. 1956 г., Равна.
Иван Тодоров – р. 1940 г., Челюстница.
Иван П. Чушкарев – р. 1948 г., Чипровци.

Ивана М. Игнатова – р. 1925 г., Дълги дел.
Иванка Митева – р. 1941 г., Дълги дел.
Илия Димитров – р. 1968 г.
Илия Георгиев – р. 1966 г., Чипровци.
Йорданка Иванова – р. 1953 г., Г. Ковачица.
Йордана Митова Илиева – р. 1914 г., Котеновци.
Йорданка Тупанкова – р. 1936 г., Превала.
Камен Борисов – р. 1952 г., Брусарци.
Лиляна Гаврилова – р. 1947 г., Комощица.
Лиляна Каменова – р. 1932 г., Севлиево.
Мария Георгиева – р. 1922 г., Превала.
Мария Иванова – р. 1922 г., Горна Лука.
Мария Миладинова Кирова – р. 1942 г., Железна.
Мария Петкова Кирина – р. 1928 г., Главановци.
Марко Игнатов – 1927 г., Дълги дел.
Милан Миланов – р. 1928 г., Ягодово.
Милена Димитрова – р. 1971 г.
Никола Николов – р. 1990 г., Монтана.
Олга Иванова. – р. 1927 г., Дълги дел.
Павлин Каменов – р. 1956 г., Дива Слатина.
Павлина Павлова – р. 1930 г., Котеновци.
Петър Иванов Кръстев – р. 1927 г., Главановци.
Петър Каменов – р. 1932 г., Копиловци.
Райна Живкова. – р. 1947 г., Превала.
Румяна Русинова – р. 1953 г., Дреновец.
Сашко Тодоров – р. 1956 г., Лом.
Станка П. Георгиева – р. 1941 г., Дълги дел.
Цветан Цветанов – р. 1971 г., Монтана.
Цецко Георгиев – р. 1966 г., Чипровци.

Литература

1. Етнография на България. 1980, БАН т. I с. 25.
2. Тончева, Г. ИП, 1972, с. 99–106.
3. Речник на съвременния български книжовен език, 1959, т. III, с. 418.
4. Български тълковен речник, 1973, Наука и изкуство, с. 1016.

5. Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX в., 1974, С. БАН, с. 514.
6. Иречек, К. 1899, с. 277–285.
7. Маринов, Д. 1984, кн. II, Жива старина, с. 176–377.
8. Славейков, П.Р. ПСП, Няколко думи за шопите, с. 106–128.
9. Живковиħ, В. 1994, Пирот, с. 45 Торлак.
10. Братолюб Клајиħ, 1966, Велики рјеечник страних ријечи.
11. Христов, С. Пиротският окръг и неговото население СБНУ т. XI 1894, С. с. 310.
12. Христов, С. пос. съч.
13. Тодоров, Цв. Пер. сп. XIX–XX в., Западнобългарските говори 1936.
14. Милиħeviħ, 1884, Краљевиня С рвија, Београд с. 165.
15. Милиħeviħ – пос. съч. с. 181–183.
16. Чвијиħ, 1966, Балканско полуостровие и јужно словенские земле, Белград, с. 169.
17. Райчевски, Ст. 2004, Нишавските българи, С.
18. Живковиħ, В. 1994, Торлак, Пирот.
19. Пирот и Срез Нишавски 1982, кн. II, Пирот.
20. Михайлова, Д. 1984, Местните имена в Михайловградско, С, с. 176.
21. Радичков, Й. 1985, кн. Скандинавци, Нова буболечка с. 85, С.
22. Радичков, Й. пос. съч. 21.
23. Живковиħ, В. пос. съч.
24. Захариев, Й. 1938, Чипровци, пос. геог. проучвания С, с. 266.
25. Марков, Ст. 1944, Град Фердинанд с. 98.
26. Тракийска кратка енциклопедия, 1993, С, АРГОС; с. 292.
27. Иванов, Й. С, 2007, бр. 76, Монтпрес, За историята на Пернишко…, Монтана.
28. Христов, 1894, С, СбНУ, т. XI, Пир.окръг … с. 118.
29. Миланов, М. 1981, ИМСЗБ т. V, Археологически обекти и находки от Чипровския край, с. 375.
30. Тачева, С. 2008, 65 г. Чипровци.
31. Инф. С. Тачева, 65 г. Чипровци.
32. Инф. Корнелия Петрова 63 г. Чипровци.
33. Инф. Р. Живкова 2008, 65 г. Превала.
34. л.а. 2007, Събор „От Дунав до Ком“.
35. Златковиħ Драгольуб, Микротопонимија Слива Височица – Средњи Висок с. 189, 197, 198.

36. Крйстич Дејан, Пиротски зборник, 1998, бр. 23–24, ЧДК 08 (497.11), Културни места торлачког дела Старе планине. С. 51.

37. Живановић Мирко Д. Нишавље, Пирот, 1933.

38. Калић д-р Jovanka. Пиротски крај у средноем веку, Пир. Зб 8-9, 1879.

39. Николић Владимир, Стар Пирот, 1974.

40. Стојанчевиh – Николиh др Видосаве, Управа пиротска 1877/8, Пиротски зборник 3, 1971.

41. Витомир В. Живковић, Торлак, Пирот, 1994, с. 16-17; 23-25, 27-29.

42. Aleksandar Belić, Srpski dijalektoloŝki zbornik, 1, 1905, Dalekti istoĉne c južne Srbije.

43. Беньо Цонев, Резултати от моите изследвания на моравските говори през 1916–1917 г., С., 1917, 1918 г.

44. Кръсто Мисирков, Значението на моравското или ресавско наречие за съвременната и историческа етнография на Балканския полуостров, Български преглед 1898 V, кн. 1, с. 121–127.

45. Стойко Стойков, Българска диалектология, С, 1993, с. 163.

46. Български диалектен атлас, Т. 4, СЗ България, 4.I карт и 4.2 Стати,…,С, 1980 (1), 1982 (2).